

GOTFRED AF GHEMENS FÆRDEN ca. 1486–1510

EN TYPOLOGISK UNDERSØGELSE

AF

LOTTE OG WYTZE HELLINGA

Under forberedelsen af en bibliografi over det 15. århundredes nederlandske tryk har forfatterne af nærværende afhandling i sommeren 1964 arbejdet fire måneder på Det kongelige Bibliotek og specielt været interesserede i de tryk, som Københavns første bogtrykker Gotfred af Ghemen udsendte i århundredets sidste og det følgende århundredes første årti. Hans virksomhed i Nederlandene kan nemlig ikke bedømmes uden en typologisk undersøgelse af hans virksomhed i Danmark, og desuden var man fra Det kongelige Biblioteks side interesseret i at få nogle udaterede tryk og fragmenter nærmere dateret.¹⁾ Til dette formål blev i et par uger alle eksemplarer, der kunne skaffes til veje af tryk fra hans presse, samlet på Kgl. Bibl. I listen ndf. s. 33 anføres de biblioteker og andre institutioner der stillede bøger til rådighed. Vi beder dem alle modtage vor tak for deres imødekommenhed.

I

Da Det kongelige Biblioteks overbibliotekar Chr. Bruun i 1860'erne arbejdede på sit værk om dansk bogtryk indtil 1550,²⁾ havde han kendskab til 23 af de 27 Ghemen-tryk, som Lauritz Nielsen behandler i sin Dansk Bibliografi 1482-1550 (1919). De fire tryk, der var kommet frem i mellemtiden, er to Broderskabsbreve foruden fragmenter af et Psalterium og af et Horarium.³⁾ Hertil kan man føje fragmentet af en Donatus, som Lauritz Nielsen kun omtaler i en note, og som han åbenbart ikke mener er trykt i København.⁴⁾ Fremkomsten af disse tryk har dog ikke medført nogen væsentlig ændring i billedet af Gotfred af Ghemens virksomhed. Bruun havde kendskab både til Ghemens ældste daterede udgaver, to grammatiske tekster fra 1493, og til hans tre sidste tryk fra

Oversat fra forfatternes hollandske manuskript af Tue Gad. – Forkortelserne der bruges i teksten, findes opløst nedenfor side 31 som indledning til noterne.

året 1510. Derudover havde han en oplysning om et eksemplar af en Donat, som Ghemen også skulle have trykt i København, og som Conrad Celtes skulle have haft i sin besiddelse 20.3.1490. På grund heraf anså han det for muligt, at Ghemens virksomhed i København var begyndt nogle år tidligere, nemlig 1489 eller 1490.

Bruun var naturligvis ikke i tvivl om, at Gotfred af Ghemen ikke var dansker, men måtte være kommet udefra. Han afledte navnet fra byen Ghemen i Westfalen,⁵⁾ og han konstaterede, at bogtrykkerens første sæt typer måtte være af hollandsk oprindelse. Han genkendte typen i bøger trykt i Gouda, Delft og Deventer og påpegede, at den ikke forekom i Tyskland. Det at Bruun her også nævner Delft, kunne tyde på, at han ikke tænkte på en bestemt bogstavtype, men på det udtalt hollandske snit i en hel gruppe bogstavtyper.

Nu havde man, gennem ældre bibliografier, allerede længe vidst, at der i Lübecks Stadtbibliothek fandtes en udateret udgave af *Een historie vanden eedelen Lantsloet*, trykt af Govert van Ghemen i Gouda (se side 9). Bruun henvendte sig derfor til bibliotekaren i Lübeck, professor W. Mantels, som med brev af 7.10.1864 sendte ham det kostbare unicum.⁶⁾ Bruun kunne da med egne øjne konstatere, at bogen var trykt med samme type, som Ghemen havde benyttet i alle sine første tryk og i mange af de senere. Med alle sine oplysninger om Ghemen kom Bruun nu til det resultat, at han måtte være begyndt sin virksomhed i Gouda, og at han derfra var rejst til København. Begribeligvis ønskede Bruun nu besked om Ghemens første tid som bogtrykker i Gouda, og det skulle ikke vare længe, før han uventet fik flere oplysninger.

I begyndelsen af året 1865 blev professor Mantels nemlig atter anmodet om at sende det unike Lantsloet-eksemplar til udlandet, denne gang til Haag, til den kendte bibliotekar ved Koninklijke Bibliotheek, Johan Willem Holtrop, der 1856 havde udgivet en katalog over alle inkunabellerne i Koninklijke Bibliotheek.⁷⁾ Dette arbejde fik i det store og hele en god modtagelse, men ikke alle, der roste katalogen, var klare over hvor fortrinlig den var, ja at den var et skelsættende værk inden for inkunabelforskningen. Dens værdi ligger frem for alt i første del, der indeholder beskrivelser af nederlandske tryk, ordnet kronologisk efter trykkested og trykker. Inden for de muligheder, den store samling i Haag bød ham, var det lykkedes Holtrop ved at sammenligne de forskellige

På modstående side: Een historie van den eedelen Lantsloet, CA 974. Gouda (1486-1492). Type 1^A:99 G. Efter facsimileudgaven af eksemplaret i Lübeck, 's-Gravenhage 1902. Fuld størrelse ligesom de andre gengivelser i denne artikel.

Conclusie

Ghi maechden knapeu wijf ende man
Nu neemt hier exempel an
Soe wie dat mit trouwen mint
Als hi sijn lief te wille vint
Hi spreke hoer daer van
Want van den emercken die eedel man
Si qualic spreken en valschen rade
Is hi ghecomen in groten scade
Ende is ghestoruen die bitter doot
God help die ziele wt alre noot
Si dit exempel sullen wi verstaen
Dat die minne der werelt mach vergaen
Mer minnen wi gode van hemelrijche
Die en sal ons niet beswiken
Dus willen wi die werelt laten gliden
Ende minnen gode tot allen tyden
Ende bidden maria die maghet sijn
Dat si in onse hulpe wil sijn
Dat wi die min so moeten draghen
Dat wi gode moghen behaghen
Dat gundt ons god die hemelliche vader
Nu segghet amen alle gader

Dit boec is volepnt bi mi Gouert vā
ghemen ter goude in hollant

anvendte bogstavtyper at bestemme udaterede og ikke navngivne tryk.⁸⁾ Det var første gang, denne metode blev anvendt konsekvent på et bestemt område. Den engelske bibliograf Henry Bradshaw – han der senere ved siden af Holtrop blev grundlægger af den moderne inkunabelforskning – udtalte derfor ligefrem, at det først var med denne katalog, at bibliografien over det 15. århundredes tryk nåede et videnskabeligt niveau.

Umiddelbart efter at hans katalog var udkommet, begyndte Holtrop i leveringer at publicere det materiale han havde benyttet. Hans *Monuments typographiques* udkom 1856-68 som en samling lithografiske gengivelser af de typer, han havde benyttet til sin undersøgelse, systematisk suppleret med alle andre typer han fik kendskab til, i den hensigt at give et såvidt muligt fuldkomment billede af de typer, der havde været benyttet i Nederlandene i det 15. århundrede. I slutningen af 1864 udkom nittende levering af værket, der nu ialt indeholdt 114 tavler med reproduktioner. Det var hans mening at afslutte sit værk med endnu en tyvende levering. De sidste leveringer skulle især bringe typeprøver fra eksemplarer, som han tidligere ikke havde kunnet benytte, fordi de fandtes i udlandet. Samme år 1864 havde han fra Bradshaw fået den overraskende meddelelse, at man i Cambridge University Library havde fundet en bog, trykt 13.11.1486 af en hidtil ukendt bogtrykker i Gouda, Gotfridus de Os.⁹⁾ Indtil da havde Holtrop været temmelig sikker på, at der ikke var udgået noget tryk fra Gouda mellem 1484, da den kendte trykker Gheraert Leeu flyttede derfra til Antwerpen, og 1496, da „Collaciebrødrene“ udsendte et dateret tryk. Man kan tænke sig hans overraskelse, og det er ikke udelukket, at fundet af dette tryk – som omgående blev publiceret og kommenteret i nittende levering af *Monuments typographiques* – har ansporet ham til at udstrække sine undersøgelser også til Govert van Ghemen.¹⁰⁾

Som andre forskere havde Holtrop længe kendt til eksistensen af denne Gouda-trykker, som blev nævnt af Gesner-Suhl i deres fortegnelser over Lübeck-bibliotekets samling af tryk før 1520.¹¹⁾ Uden tvivl har Holtrop ligeledes vidst, at Hoffmann von Fallersleben (*Horae Belgicae* I, 1830) regnede Lantsloet-trykket til det 15. århundrede, og at han i sin udgave af digtet (*Horae Belgicae* V, 1837) var gået ind for den opfattelse, at Ghemen havde virket som trykker i Gouda mellem 1490 og 1492, før han rejste til København. Måske var det foranlediget heraf, at Mone i sin *Übersicht* 1838 havde skrevet: „Eine Ausgabe wurde zu Ende des 15. Jahrhunderts zu Gouda veranstaltet.“¹²⁾ Holtrop har ikke kunnet være enig heri og har vel ikke næret større tiltro til de to filologers kendskab til de typer, der blev benyttet i Nederlandene i 15. århundrede.

Formodentlig havde han undersøgt så mange folkebøger fra det 16. århundrede, at han vanskeligt kunne tro, at der i Holland før 1489/90 skulle have været en bogtrykker i virksomhed, som han ikke havde kendskab til. I sommeren 1855 boede Hoffmann hos Holtrop en lille måneds tid, og det er ikke urimeligt at tro, at Holtrop ved den lejlighed har udtalt sine tvivl – påfaldende er det i alt fald, at Hoffmann i anden, omarbejdede udgave af *Horae Belgicae I*, der udkom 1857 under titlen *Übersicht* kun taler om „alter Goudaer Druck“. ¹³⁾

Hvorom alting er, Holtrop skrev i begyndelsen af 1865 til professor Mantels og bad om at måtte undersøge eksemplaret nærmere i Haag. Mantels, der imidlertid havde fået bogen tilbage fra København, tøvede ikke med at sende den til Haag, hvor den for Holtrop kastede nyt lys over problemet Gouda som trykkested. Det viste sig nemlig, at den type Ghemen havde benyttet var den samme som den ene af de to typer, der forekom i det Gotfridus de Os-tryk, som Bradshaw havde gjort ham opmærksom på. Dermed stod det ham klart, at han alligevel havde at gøre med en inkunabel og ikke med en folkebog fra 16. århundrede. Han skrev til Mantels, fortalte hvilken betydning denne bog viste sig at have for den hollandske bogtrykhistorie, og lovede at holde ham à jour med undersøgelsernes videre forløb. ¹⁴⁾ Mantels underrettede straks Chr. Bruun om, at hans hollandske kollega arbejdede med en Ghemen-undersøgelse, og at Holtrop uden tvivl var rede til at udveksle oplysninger og opfattelser. ¹⁵⁾ Følgen blev en livlig korrespondance mellem de to bibliotekarer, lige givende for begge parter, – en brevveksling, der iøvrigt ikke blot drejede sig om Gotfred af Ghemen, men også om Danmarks første bogtrykker Johan Snel, hvad vi dog ikke skal komme ind på her. ¹⁶⁾ Holtrop fortalte indgående Bruun om de indviklede forhold, der knyttede sig til trykkerivirksomheden i Gouda mellem 1484 og 1496 – problemer, der ikke blev mindre i løbet af 1865, idet der fremkom en hel række nye fakta. Holtrop ytrede blandt andet som en mulighed, at de to Gouda-trykkere Gotfridus de Os og Gotfridus de Ghemen kunne være den samme person. For Bruun var disse problemer i den nederlandske boghistorie kun af sekundær betydning, hvor meget de end i almindelighed interesserede ham som boghistoriker. For den danske boghistorie stod det nu fast, at Govert van Ghemen først havde arbejdet i Holland, i Gouda, før han tog til København. Bruun på sin side underrettede Holtrop om alt hvad han vidste om Gotfred af Ghemens virksomhed i København, så at Holtrop i en vis forstand var den der modtog mest. Desuden publicerede begge snart deres resultater, Holtrop i september 1865 i tyvende levering af *Monuments typographiques*, der nu

endnu ikke kunne afsluttes,¹⁷⁾ og Bruun i januar 1866 med første hefte af sine studier.

Der ventede de to bibliografer endnu en overraskelse. 1869 erhvervede Koninklijke Bibliotheek i Haag et eksemplar af en hidtil ukendt bog, med titlen *Den gheesteliken minnebrief*. Bogen var udateret, men kolofonen angav, at den var trykt i Leiden af Govert van Ghemen. Bogstavtypen var igen den første af Ghemens to typer. Mærkeligt nok erhvervede Bradshaw kort efter et andet eksemplar af dette tryk til University Library i Cambridge; men hverken for ham eller for Holtrop gjorde det nye fund forestillingen om Ghemens plads i den hollandske bogtrykshistorie klarere. Man lod det foreløbig være et åbent problem, om Ghemen, før han kom til København, var begyndt som bogtrykker i Gouda eller i Leiden. Også de danske bibliografer lod det bero herved, og således forblev det i flere årtier.¹⁸⁾ De hollandske tryk, som efterhånden blev fundet og måtte tilskrives Govert van Ghemen, kunne ikke på dette punkt give nærmere besked, og dertil kom, at problemet om bogtrykkervirksomheden i Gouda stadig var et af de vanskeligste spørgsmål i den nederlandske bogtrykshistorie. Først en fornyet typologisk undersøgelse af Ghemens tryk, som de nu er kendt, altså indbefattet perioden i København, har på flere punkter kunnet føre til en anden ordening og en mere differentieret forståelse. Derom skal i det følgende fortælles. Resultatet af vore undersøgelser bringer vi s. 34-37 i form af en kronologisk tabel, der viser Ghemens virksomhed i tydeligt adskilte perioder og den ændrede kronologiske placering af en del af hans tryk. Vi har angivet nogle af de vigtigste fakta, som ordningen beror på. Læseren kan således ved de følgende udredninger stadig gribe tilbage til denne oversigt.

II

Når man har en bog for sig og hverken finder oplysning om trykker, trykkested eller år, prøver man at finde eventuelle fællestræk med udgaver, hvor disse ting er kendt. Lige siden slutningen af 17. århundrede har man i første række her benyttet sig af en sammenligning af bogstavtyperne, en metode, der netop af Holtrop og Bradshaw i 19. århundrede blev gennemført systematisk. De inddrog et stadig større typografisk materiale i undersøgelsen, og de begyndte tillige at iagttage layout-kendetegn. Naturligvis benyttede man den samme metode, når det gjaldt om at placere en enkelt trykkers udaterede udgaver blandt hans værker.

Med hensyn til Gotfred af Ghemen giver metoden resultater for hans år i København, idet hans bøger fra denne periode ofte er daterede –

i modsætning til hans virksomhed i Holland, hvorfra man ikke har en eneste dateret udgave.

Imidlertid kan typologien give oplysning om Ghemens første virksomhed. Han fik sine første typer – som han skulle anvende hele livet – fra en stempelskærer i Gouda.¹⁹⁾ Denne, hvis navn vi ikke kender, havde også forbindelse med den kendte bogtrykker Gheraert Leeu i Gouda (1477-1484), idet han fremstillede en del typer til ham. Da Leeu 1484 rejste til Antwerpen, fortsatte og udvidede stempelskæreren sin virksomhed i Gouda og leverede typer til andre trykkere rundt om i Nederlandene. I årene efter 1484 må han have fremstillet mindst fire, måske endog seks forskellige sæt typer. Et af disse sæt, det som kaldes „Gouda stempelskærer type C“ og også blev benyttet af Ghemen, var meget yndet. Denne type blev leveret til ikke mindre end syv trykkere og benyttet af yderligere to, som imidlertid ikke lader til at have erhvervet den hos stempelskæreren selv, men må have fået den overladt af en anden trykker. For enkelte bogstavers vedkommende blev der somme tider leveret flere matricer. Stempelskæreren udførte således ialt fire matricer til bogstavet a. Der forekom to former af d og af v, tre af w, og to af det store S. Følgen er at man i leverancerne kan skelne mellem seks forskellige stadier, som vi betegner C¹–C⁶. Desuden kunne aftageren, altså bogtrykkeren, lade bogstaverne støbe på forskellig kegelhøjde, eller han kunne efter nogen tids forløb skifte højde eller anskaffe en ny matrice til et bestemt bogstav.²⁰⁾ En trykker kunne derfor i sit eget værksted godt have forskellige stadier af samme type.

For at give et indtryk af et sådant typesæt nokså udviklede historie bringer vi s. 38 en oversigt, hvor vi af de forskellige kendetegn på leverance-stadier og aftager-stadier udelukkende angiver forskellene i bogstavet a og den undertiden forskellige højde, som bogstavet er støbt på.

Ghemen brugte altså C², det stadium af type C, der første gang sås i Gouda 13.11.1486 i et dateret tryk, der også nævnte bogtrykkeren, Gotfridus de Os. Trykkeren må altså have været i besiddelse af C² nogle uger tidligere, men på et tidspunkt senere end marts, idet typens første leverance-stadium, C¹, da fremkom i den Haarlemske bogtrykker Johannes Andreae's første daterede tryk. Idet vi nu holder os til den strengt bibliografiske dateringsmetode, må vi slutte, at C² tidligst har været disponibel efter marts 1486, omend de matricer der er særegne for dette andet stadium kan have været parate tidligere. Eftersom Govert van Ghemen benyttede C², gælder dette tidspunkt som datum post quem også for hans erhvervelse af typen. Hermed siges begribeligvis intet om, på hvilken dato Ghemen erhvervede sin type, og slet ikke, at denne dato

skulle være identisk med den dato, på hvilken Gotfridus de Os tog typen i brug. Ganske vist gjorde Holtrop i sin tid opmærksom på, at der kunne være en sammenhæng mellem navnene Gotfridus de Os og Govert van Ghemen. Men man har aldrig fundet sikre beviser der kunne støtte denne formodning. Det er derfor sikrest at holde de to personer ude fra hinanden.

Hvad nu angår en datum ante quem, så må C² være leveret før august 1488; på det tidspunkt anvender Richard Pafract i Deventer nemlig i en dateret udgave næste udviklingsfase af typen: af de forskellige former for bogstavet a har han nu kun a³, mens a², der oprindeligt også fandtes i type C², nu er forsvundet. Med andre ord: Govert van Ghemen i Gouda må have anskaffet sit første typesæt, Gouda stempelskærerens type C², engang mellem marts 1486 og august 1488.

Efter at dette er fastslået, kan vi begynde at foretage en inddeling af det materiel, der blev benyttet af Govert van Ghemen, og vi ser tydeligt to perioder: en første, da han udelukkende arbejder med sin type 1, den type han havde fået i Gouda, og en følgende, meget kortere periode, i hvilken han desuden benytter sig af en anden type, hans type 2. Også denne type stammede fra Nederlandene, den var fremstillet af den kendte stempelskærer, Henrick die Lettersnider; det er dennes såkaldte type B, fremstillet i Antwerpen og fra 1493 almindeligt benyttet i Nederlandene.²¹⁾ Ghemen anvendte den første gang 1506, i Peder Laales Parabolæ, LN 120.

Nu er en type, gennem sine forskellige stadier, ikke blot karakteriseret ved bogstavernes og eventuelle bogstavkombinationers form, men også ved deres mål. Dette mål beror på højden af selve typelegemet, som bogstaverne er støbt på. Hvis man ved støbningen ændrer dette mål, så ændrer man naturligvis ikke bogstavernes størrelse, kun linieafstanden. Almindeligvis angiver bibliograferne målene på typer i de tidligste tryk ved i millimeter at angive højden af tyve linjer. Stammer typerne nu fra forskellige støbninger, kan dette mål variere. En sådan forskel i målet forekommer netop ved Ghemens første type. Bogstavet var her i første omgang støbt på en kegel, hvor 20 linjer måler 99 mm. Dette stadium kalder vi type 1^A: 99 G, hvor G betyder, at typens snit er gotisk. Senere benyttede Ghemen samme type støbt på en noget større kegel, hvor 20 linjer måler 103 mm; vi kalder dette stadium type 1^B: 103 G. Det første stadium, type 1^A: 99 G, finder vi i København i de daterede tryk fra 1493 og 1495. Men herudover forekommer typen 1^A også i det udaterede tryk med stedsangivelsen Gouda Historic vanden eedelen Lantsloet, CA 974. Andet stadium, altså type 1^B: 103 G, forekommer i København

dels i de daterede tryk fra 1505 til 1510, dels også i det udaterede tryk *Den gheesteliken minnebrief*, CA 1256, som udgik fra Ghemens presse i Leiden. Der fremkommer således en tydelig deling i to perioder, den første, som vi kan kalde København I, fra 1493 til 1495, og den følgende, betegnet som København II, fra 1505 til 1510. Den sidste periode deles igen i to afsnit ved indførelsen af type 2 i året 1506.

Spørgsmålet er nu: hvordan forholder trykkestederne Gouda og Leiden sig til de to perioder i København. Skal vi placere Gouda før København I eller senere? Leiden er i alle tilfælde senere end Gouda og senere end København I, men før eller efter København II? – Siden man er blevet klar over, at Ghemen havde benyttet en hollandsk type både i Gouda og i København, er man altid gået ud fra, at han begyndte sin virksomhed i Holland. Denne teori bekræftes af vort nærmere kendskab til det tidspunkt da han erhvervede sin type 1^A. Det er nemlig urimeligt at antage at Ghemen i årevis skulle have opbevaret matricer eller friskstøbte typer, før han, i begyndelsen af 1490erne, begyndte sin trykkervirksomhed i København. Og hvad anbringelsen af Leiden-perioden i kronologien angår, så kan man anføre, dels at Ghemen i 1510 i København benyttede sit bogtrykkermærke fra Leiden som illustration, dels at efter 1510, da hans virksomhed i København var tilende, blev hans materiel, i hvert fald matricerne til type 1, liggende i denne by.

Vi kommer altså til følgende inddeling:

- Gouda, (1486-1488) –?
- København I, 1493-1495
- Leiden, (mellem 1495 og 1505)
- København II, 1505-1510.

III

Ser vi nu på de enkelte bogstaver kan vi komme frem til en yderligere og nøjagtigere inddeling. Gotfridus de Os og Govert van Ghemen modtog fra stempelskæreren i Gouda to former af a, hans a² og hans a³. Ved hjælp af disse varianter kunne en sætter skelne mellem a som førstebogstav i et ord og a på andre pladser, på samme måde som man efter grafisk sædvane skelnede mellem rundt s og langt s, og mellem lige r og rundt r. Denne skelnen mellem to former af a praktiseres i Nederlandene i de ældste tryk, men de fleste sættere holdt snart op dermed, mens de stadig holdt de to former af s og de to former af r ude fra hinanden. Ghemen har ikke benyttet de to varianter til at foretage en skelnen. Vi finder dem anvendt i hans tryk efter følgende fordeling:

bet diuidatur in duas medietates. quarum prima
utrimque sit una penthimemoris (que qualiter-
cumque constat) semper est temporum decem. et reliqua me-
dietas. si est exametri est temporum decem et qua-
tuor. si penthametri. est tempus decem. **Omnis**
autem penthimemoris constat vel quinque syllab-
is longis vel sex. quatuor longis et duabus bre-
uibus. vel septem. tribus longis et quatuor breui-
bus tunc quoque reliqua medietas exametri con-
stabit syllabis decem. sex breuibus et quatuor
longis ad maius. vel nouem syllabis. quinque
longis et quatuor breuibus. vel octo syllabis
sex longis et duabus breuibus ad minus: reliqua
vero penthametri medietas semper septem syl-
labis. quatuor breuibus et tribus longis. **Co-**
[16] stat igitur exametrum ad maius syllabis de-
[17] cem et septem. ad minus tredecim. **Pentha-**
metrum quoque quatuordecim et ad minus duo
decim. si sunt saltem cathalectica et perfecta. ut
facile nunc est consideratu:

Constat penthimemoris primo quinque
syllabis longis facientibus duos spon-
deos et cathalectum id est medium pedem.
Primo ex moloso et spondeo. ut decantat laudes
Secundo ex spondeo et moloso. ut Surgant
maiores.
Tercio ex cathalecto et dispondeo. ut est ma-
ior natu.
Quarto ex spondeo cathalecto et spondeo
vel trocheo. ut Dicant huius laudes.

- 1) tryk udelukkende med a²,
- 2) tryk overvejende med a², men nogle a³,
- 3) tryk med a² og a³ ligeligt blandet.

Hertil kom, at han – og dette gælder også Gotfridus de Os – ved leveringen af typesættet fra Gouda-stempelskæreren åbenbart i tilgift havde fået en håndfuld a¹, det a som forekommer hos Johannes Andreae. Man solgte typer efter vægt, og har der manglet lidt i den fulde vægt, kan der være blevet fyldt op med nogle a¹, der i snit stemmer nogenlunde med a³. For dateringen af trykkene spiller denne variant, der dukker op med mellemrum, imidlertid ingen rolle. Anderledes med de tre faser af fordelingen af a² og a³. De må forklares på den måde, at Ghemen er begyndt med kun at have a² i sin skriftekasse. Når han så savnede a'er, har han fyldt op med a³, men inden længe, når forskellige partier sats er blevet lagt af, er de to former blevet blandet helt sammen (se s. 16).

Herpå beror tabellens kronologiske placering af de udaterede Gouda-tryk, og antagelsen bekræftes af de daterede tryk i perioden København I. De to tryk fra 1493 indeholder flere a² end a³. I 1495 derimod er forholdet lige. På dette grundlag har vi kunnet nå frem til en omtrentlig datering af et fragment af et Horarium (kalendarium fra en tidebog), LN 90, og det omstridte fragment af den Danske Rimkrønike, LN 233. På samme måde støtter vi placeringen af den udaterede Donatus minor, LN 60, med „Hafnye“ og trykkerens navn i kolofonen, på en konstatering af, at a³ endnu ikke forekommer deri. Vi må her gøre rede for, hvorfor denne udgave er ansat til 1493, og altså er medregnet i den gruppe grammatisk tekst, der med kort mellemrum udkom i sommeren dette år. Det har længe været kendt, at bibliografen P. A. Budik, der i første halvdel af forrige århundrede var bibliotekar i Klagenfurt, men tillige handlede med gamle tryk, skal have været i besiddelse af et bemærkelsesværdigt eksemplar af en Donatus, udateret, men trykt af Ghemen i København.²²⁾ Dette meddelte Budik selv i 1838, i en afhandling om bogtrykkerkunstens kronologi.²³⁾ Den kolofon han anfører for sit eksemplar er den samme som i LN 60, men dertil føjer han en terminus ante quem, idet der nemlig foran i bogen findes et håndskrevet notat, gående ud på at humanisten Conrad Celtes havde modtaget bogen som gave 20.3.1490. Det ville være principielt urigtigt at betvivle rigtigheden af et sådant udsagn, der forekommer i et værk der drejer sig om dateringer af tryk, og som medfører, at tidspunktet for bogtrykker-

På modstående side: Regulæ fundamentales artis grammaticae, LN 228. Kbh. 9.7.1493. Type 1^A: 99 G. I linie 16 og 17 henholdsvis a³ og a² i ordet *ad*. Kgl. Bibl. Kbh.

kunstens begyndelse i København må rykkes omkring tre år tilbage i tiden – omend dette udsagn kommer fra en mand, der også havde anden interesse i sjældne og kostbare bøger end den rent videnskabelige. Heller ikke bør ens mistanke vækkes af det aldrig besvarede spørgsmål: hvorfor det i sig selv aldeles ubetydelige faktum, at *Celtes* skulle have fået en sådan lille skolebog forærende, blev noteret i eksemplaret, – omend der dengang nok på markedet forekom forfalskninger, der skulle imødekomme den store interesse for lærdomshistorie. Der var f. eks. netop på den tid en hel skandale omkring et forsøg på at bringe bøger i handelen, der skulle hidrøre fra Melanchthons bibliotek. Men bortset herfra støder den bibliograf, der vil godtage Budiks meddelelse, på tungtvejende vanskeligheder: Eksemplaret er forsvundet, men man mener, at det må have været den udgave af *Donat*, som man kender fra Kgl. Bibl.s eksemplar af LN 60 og fra de to såkaldte korrekturblade i Lunds universitetsbibliotek.²⁴⁾ Men papiret, som er anvendt til eksemplaret i København, har samme vandmærke som papiret i de daterede grammatiske værker fra 1493, hvilket udelukker at der kan ligge et par år mellem trykningen af *Donatus*, LN 60, og de to andre tekster, LN 70 og 228, der desuden ligesom LN 60 er trykt med nystøbte typer. Hermed er trykket LN 60 fastlagt til 1493. For bedømmelsen af eksemplaret *Celtes-Budik* ville en ny undersøgelse være nødvendig. Med de oplysninger vi nu råder over, kan vi kun spørge, om eksemplaret virkelig hørte til udgaven LN 60, om notatet måske er læst forkert eller kun var delvis læseligt, da Budik havde eksemplaret i hænde.

Den tredje periode, betegnet som Leiden mellem 1495 og 1505, viser tydeligt, hvor snævert grænserne er trukket for en typologisk-bibliografisk undersøgelse, når man har ganske få sikre oplysninger fra en længere periode at arbejde med. Der er kun fire små tryk, som på grundlag af kegelhøjden og teksternes sprog sammenholdt med kolofonen i det ene tryk, CA 1256, må henføres til Leiden (se s. 19). Dette vil blot sige, at metoden anvendt i sin fulde konsekvens ikke tillader anden løsning. Dertil kommer yderligere, at et af trykkene, *Die jeeste van Julius Caesar*, CA 393, i en del andre karakteristika adskiller sig fra de tre øvrige, og altså forbliver problematisk også ved en analyse efter den her fulgte metode. Det er ikke svært at forestille sig, at der i ti år af en trykkers liv kan være hændt meget, som må forblive ukendt for os, når der, som tilfældet er med Ghemen, er overleveret så lidt af hans produktion, og når arkiverne slet ikke kommer os til hjælp. Eller – får vi måske dog en håndsrækning? Det hænder, at et enkelt faktum, en bog eller et notat, kan have overraskende følger. I byen Goudas regnskaber står nævnt som

Den gheestelike minnebrief die
ihesus cristus coninck der glorien
sepndt tot synre bruyt der minne
der zielen.

g i

Den gheesteliken minnebrief, CA 1256. Leiden (1495-1505). Type 1^B:103 G. Koninklijke Bibliotheek, den Haag.

en post, at man har udbetalt „Gemert die prenter“ en vis sum penge, som han skal overgive til byrådet i Leiden. Havde denne post været dateret mellem 1495 og 1505, så kunne man måske fristes til at forestille sig Govert van Ghemen som mellemmand mellem de to byer. Men posten er dateret 1489, og vi kan derfor ikke slutte andet deraf, end at der åbenbart i byen Gouda på den tid har været en mand ved navn Gemert, der virkede som trykker. Vi har ikke lov at sige, at Govert van Ghemen og denne Gemert skulle være en og samme person, lige så lidt som vi tør slutte, at Gotfridus de Os og Gotfred af Ghemen skulle være identiske.

IV

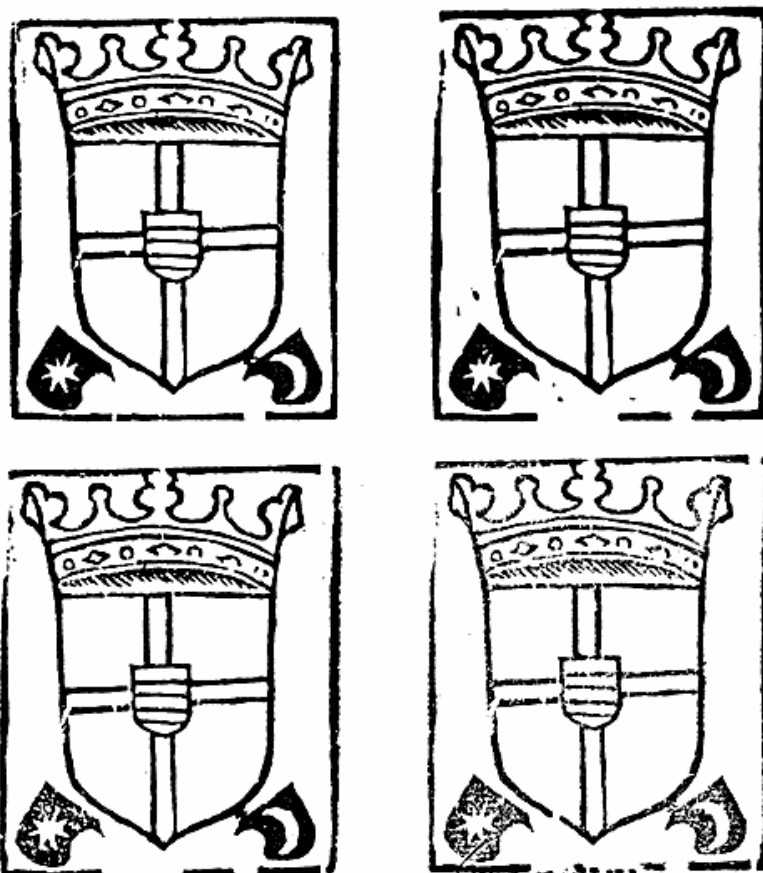
Når materialet bliver fyldigere, forøges naturligvis vore muligheder for at komme til klarhed over trykkenes relative kronologi. Dette gælder i perioden København II for Broderskabsbrevet (Confraternitetsbrevet) LN 46, som Lauritz Nielsen placerer ca. 1510, for fragmentet af Flores og Blanseflor, LN 66, som han sætter til ca. 1504, for Karl Magnus' Krønike, LN 116, sat til ca. 1509, og for Then strijdh aff Rodijs, LN 275, som, dog med et spørgsmålstegn, sættes til 1508. Som vi så, adskiller den anden København-periode sig fra den første ved type 1's større kegelhøjde. Et andet kendetegn for denne periode er arksignaturens plads. Kvartudgaverne i København I havde signaturer i rækkefølge, f. eks. b i – b ij – b iij – b iiij. I København II derimod bliver kun første og tredje blad signeret, altså b i – b iij. I de tryk, der må henføres til Gouda og til Leiden, er signaturerne uregelmæssige. Et tredje kendetegn for København II er, at der her forekommer et bogtrykkermærke.

Den første inddeling af perioden København II beror, som vi så, på at Ghemen i 1506 tog en ny type i brug, type 2: 81 G, som han benyttede ved siden af sin type 1^B: 103 G. Vi får ikke noget at vide om udviklingen mellem 1505 og 1510 ved i dette typesæt at undersøge forholdet mellem a² og a³, da de to former i alle overleverede tryk er fuldstændig blandede. Til gengæld er det typografiske materiel nu forøget med nye elementer, og ad denne vej kan vi komme videre.

I første udgave af Peder Laales Parabolæ, LN 120, fra 1506 – den udgave, hvor type 2 forekommer for første gang, – anvendte Ghemen også for første gang et initialalfabet af såkaldte lombarder (LN's initial a), mens han i de forudgående daterede tryk, altså også i de forrige perioder, havde ladet plads stå åben til sådanne initialer. Dette kunne have hjulpet os til en yderligere inddeling, hvis der blot havde været overleveret en udateret udgave med dette lombardalfabet.

I det næste daterede tryk, som vi har kendskab til, Kanutus: Expositiones circa leges Jutiæ, LN 111, fra 23.2.1508, er der taget to nye sæt lombarder i brug, LN's c og d; i nogle tryk benyttes begge sæt, i andre kun sæt c. Disse fakta gør det nu muligt at ansætte Psalteriefragmentet LN 222 til år 1505; her er nemlig ladet plads åben til initialer. Broderskabsbrevet, LN 46, er trykt med type 2: 81 G og har en I-lombard fra LN's sæt c. Hertil slutter sig Karl Magnus' Krønike, LN 116, trykt med type 1^B: 103 G og ligeledes med lombarder fra sæt c. Begge tryk må på grund af lombarderne dateres til mellem 1508 og 1510.

Then strijdh aff Rodijs, LN 275, trykt med type 2, ville med sine

Gotfred af Ghemens bogtrykkermærke. Foroven stadium A, 1508, og B, 21.2.1509 (LN 21 og 259). Forneden stadium C, 22.4.1510 og uden dato, (LN 119 og 275). Kgl. Bibl. Kbh.

lombarder fra sæt c få den samme omtrentlige datering, hvis vi ikke her havde at gøre med et nyt kendetegn, der ofte kan bruges til datering af gamle tryk, nemlig et træsnit, i dette tilfælde Gotfred af Ghemens bogtrykkermærke, der som allerede nævnt forekommer i et ret stort antal udgaver fra og med 1505. Træ er jo i sig selv mindre modstandsdygtigt end metal, og risikoen for beskadigelse bliver særlig stor, når stokken som her sidder sammen med metalbogstaverne i en form, som diglen ved trykningen føres kraftigt imod. Man ser da også tit, især i kanterne, spor af slid og beskadigelse, og man får forskellige stadier af øget slid, der kan benyttes til datering. Hos Ghemen kan man konstatere tre stadier i læderingen af hans bogtrykkermærke, A, B og C.

Her må vi indflette en bemærkning. Man ser undertiden i bibliografier ganske små afvigelser i træsnittenes lædering anvendt som bevis for en bestemt kronologisk placering. Imidlertid ser bibliografen jo ikke selve den anvendte stok, men det fremkomne resultat, og dette påvirkes også af andre faktorer: anbringelsen af trykformen med typer og stok i en fælles ramme, og tilretningen af satsen, det vil sige udjævningen af trykoverfladen. Desuden spiller det en rolle for slutresultatet, om der blev anvendt mere eller mindre farve. For at bedømme træsnit kronologisk, skal man derfor helst have en række originale aftryk for sig, men ellers i hvert fald gode reproduktioner af hele materialet. Man vil da somme tider til sin overraskelse se, at en tidlig udgave kan opvise ringere aftryk end de senere. Hvad Ghemens bogtrykkermærke angår, er det så heldigt, at vi har haft alt overleveret materiale til rådighed i original. Vi har derfor kunnet konstatere, at det første stadium, A, findes fra 1505 til 1508, det andet, B, i 1509, og det tredje, C, i 1510. Bogtrykkermærket i det udaterede tryk *Then strijdh aff Rodijs*, LN 275, er stadium C, og må altså dateres til 1510. Der er nu, bortset fra Donat-fragmentet i Trier, LN 60 note, endnu en udgave, som ikke er dateret, nemlig fragmentet af *Flores og Blansellor*, LN 66. Dets eneste kendetegn er typen: 1^B: 103 G, og der er derfor fra et typologisk standpunkt ingen anden mulighed end at konstatere, at det må være trykt mellem 1505 og 1510, en nærmere datering må overlades litteraturhistorikerne.

Dette sidste gælder naturligvis også de tryk, vi kun kender af omtale. Men det vil være nyttigt nu ved afslutningen af vor determination på typologisk grundlag at understrege, at bibliografen tilfulde er impliceret i de problematiske udgaver. Typologien har som disciplin sit eget formål og sine egne grænser og må rette sig efter sine egne regler. Dette er grunden til, at Broderskabsbrevet LN 47 ikke udelukkende er placeret under Gotfred af Ghemens navn, skønt det er hans typer 1^B og 2, der er anvendt. Vi finder nemlig her også den københavnske bogtrykker Matthæus Brandis' type 1 samt et stort initial, der ikke er overleveret i noget andet tryk. Typologien må derfor enten tilskrive Brandis dette etbladstryk og slutte, at denne havde fået rådighed over Ghemens typer; eller man må mene, at bladet er trykt af Ghemen, der så må have lånt nogle bogstaver af Brandis – noget der faktisk ofte hændte netop ved den slags tryksager. Det ene skridt fører det andet med sig: Broderskabsbrevet LN 43 er trykt med Ghemens type 2, og støttet herpå kunne man være tilbøjelig til at anse det for et Ghemen-tryk fra tiden mellem 1506 og 1510. Imidlertid begynder teksten atter med et stort initial, som ikke findes i noget andet bekendt Ghementryk, men er i samme stil som det

noget større initial der indledte Broderskabsbrevet LN 47. Hvad kan man slutte i et sådant tilfælde? At Ghemen før sin død – eller før han opgav trykkeriet – skulle have erhvervet sådanne initialer, der virkelig var overordentlig velegnede til planotryk som disse, ja endog kunne fremstilles specielt til dette brug? Eller skal vi tro, at Brandis havde medbragt, eller ladet fremstille disse initialer? Typologien står her over for et non liquet,²⁵) og må med hensyn til begge etbladstryk konkludere: Ghemen (1506-1510) eller Matthæus Brandis.

Med samme metode sker bestemmelsen af Trier-fragmentet af Donatus, GW 8870, som Lauritz Nielsen kun omtaler i en note ved LN 60,²⁶) De eneste kendetegn ved de to pergament-dobbeltblade som man uden betænkning kan benytte, er typen 1^A: 99 G, og at der er ladet plads fri til initialer. Deraf følger, at trykket må henføres til Gouda eller til København I. De øvrige layout-kendetegn stemmer ikke med København, men lige så lidt med noget Goudatryk med denne type. Vi må derfor bestemme trykket sådan: (Gouda, Gotfridus de Os eller Govert van Ghemen) *eller* (Gotfred af Ghemen, København I?). I hvert fald må trykket på grund af dets type dateres til mellem 1486 og 1495. Men af a-varianterne forekommer udelukkende a²; vi har to gange mødt type 1 med brug kun af a², og man kunne med støtte heri overveje en mere præcis bestemmelse af denne Donat: enten et tidlig tryk af en Goudatrykker, eller et Københavntryk fra begyndelsen af 1493.

V

Bogstavtyperne og i det hele taget det typografiske material kan give os endnu mere indsigt i en bogtrykkers virksomhed. Hvis bogtrykkeren ikke selv var stempelskærer – og dette var kun sjældent tilfældet – og altså anskaffede sit materiel hos en fagmand, så var der to muligheder: enten at købe de færdigstøbte bogstaver, eller at købe matricerne. Kun i undtagelsestilfælde skete det, at han købte selve stemplerne – for eksempel hvis et stempelskærerværksted blev opløst –, og det måtte i hvert fald for en bogtrykker betyde en meget stor investering. I vort tilfælde kan vi iøvrigt lade denne mulighed ude af betragtning, fori Gouda-stempelskæreren også efter de år, vi her taler om, viser sig at have sin type C til rådighed. Hvis en trykker købte de færdige bogstaver – altså ikke matricerne – så tyder det på, at han havde ringe kapital, eller at hans trykkerivirksomhed var lejlighedspræget. Dette gælder på ingen måde for Ghemens trykkeri. Uden tvivl har han trykt meget mere, i hvert fald af mindre tryksager, end hvad der er overleveret os. Men des-

uden ved vi, at han disponerede over matricer. De støbte bogstaver han havde købt i Gouda, blev fornyet i hvert tilfælde to gange. Første gang var i 1493, da han begyndte med a² og anvendte nye ubrugte bogstaver i de tre overleverede grammatiske værker. Anden gang var, da der blev støbt på den større højde, som vi ser benyttet i Leiden; og endelig viser det sig, at matricerne efter hans død – eller efter at hans virksomhed var ophørt – blev bevaret; for i 1576 kunne den københavnske bogtrykker Mads Vingaard benytte dem til de evident nystøbte typer, hvormed han satte den bemærkelsesværdige facsimile-udgave af Sjællandske Lov, LN 1070, efter Ghemens originaludgave fra 1505.

Men selv om Ghemen havde rådighed over matricerne til sin første type, og selv om de et par gange blev benyttet til at støbe nye bogstaver, så er ikke dermed sagt, at han selv havde forstand på dette arbejde. I det typografiske håndværk var ikke blot stempelskæringen, men snart også støbningen af typer blevet et specielt fag, og der er meget der tyder på, at Ghemen på den ene side ikke selv mestrede støbningens kunst, men på den anden side heller ikke altid kunne få nogen til at udføre dette arbejde for sig. For eksempel kan vi se, hvilke vanskeligheder bogstavet k beredte ham. Fra det øjeblik han begyndte at sætte bøger med dansk tekst, blev han stillet over for den i dansk så hyppigt forekommende kombination af s og k, *ſk*. Nu er det lange s et såkaldt overhængende bogstav, idet den øverste del rager ud over typelegemet. Derfor kan ved sætningen dette bogstav ikke efterfølges af et andet højt bogstav, men for at sætte sk må man benytte sig af en ligatur, altså en type, hvor de to bogstaver er forenet på eet typelegeme. Da nu forbindelsen sk ikke forekommer i hollandsk, havde Ghemen ikke en sådan ligatur. Han løste problemet ved at file lidt af toppen af k – en fremgangsmåde, der nu forekommer os meget besværlig, men som faktisk ikke var ualmindelig i 15. århundrede, da man arbejdede med et meget mindre antal af hver typografisk enhed. Åbenbart var Ghemen, på grund af manglende kendskab til dansk stavemåde, endnu bundet af sit trykmanuskript, ellers kunne han have løst problemet ved at sætte sc i stedet for sk, således som han faktisk senere gjorde. På denne måde gik det til, at han i sin skriftkasse havde både k'er der var filet til, og k'er som der ikke var rørt ved, og at disse to varianter med tiden blev blandet sammen, så at han benyttede de tilfilede k'er også hvor det ikke var nødvendigt. Resultatet er generende for læseren, og man må spørge sig selv, hvorfor han ikke anvendte sin k-matrice til at støbe ekstra k'er. Svaret er ligetil: Ghemen har ikke kunnet støbe selv, og han har ikke kunnet få andre til det.

Den danske tekst nødte ham også til at få fremstillet to specifikt danske bogstaver, som ikke fandtes i hans hollandske skriftkasse, nemlig ø og æ. Matricerne hertil kunne han nok have ladet en duelig guldsmed gravere, men til selve støbningen krævedes der et særligt instrument og en fagmand, der kunne støbe typer og desuden var i stand til at foretage de mange procedurer, som måtte til, før sætteren kunne anvende bogstavet. Vi må gå ud fra, at Ghemen har skaffet sig både matricer og støbte bogstaver andetstedsfra. Det kan ikke have været fra stempel-skæreren i Gouda, for i så fald ville især æ'et have været bedre i overensstemmelse med snittet i type 1. Snarere må vi tænke os, at Ghemen har henvendt sig til et andet vigtigt typografisk centrum, der lå nærmere København, nemlig Lübeck, hvorfra der leveredes mange typer. Han behøvede iøvrigt ikke være utilfreds med resultatet. Desuden er der grund til at tro, at han ved samme lejlighed lod forfærdige en del h'er, w'er og y'er, bogstaver der optræder med større hyppighed i dansk end i hollandsk. Det er nemlig påfaldende, at netop disse bogstaver ofte ikke holder linje; h-typerne er desuden tit af mindre vellykket støbning.

Den mest ejendommelige følge af at Ghemen ikke selv kunne støbe og åbenbart heller ikke kunne få det gjort i København, kommer for dagen i perioden 1505 til 1510. Vi har allerede konstateret, at Ghemen engang i de ti forudgående år – den periode hvor han næsten forsvinder fra vort synsfelt – lod støbe nye typer på større højde, og at de i hvert fald blev anvendt i Holland på det tidspunkt, nemlig i Leiden. Vi har lov at tænke os, at de nye typer er blevet støbt til ham i Holland, og vi nødes til at slutte, at han ikke ved denne lejlighed lod støbe de specifikt danske typer med den nye kegelhøjde, ej heller sørgede for at få det antal h'er, w'er og y'er, som var påkrævet for at sætte en dansk tekst. Hvordan hans fremtidsplaner end har været: alt tyder på, at han har efterladt sit materiel i København, bortset fra matricerne til en skriftkasse, hvormed han kunne sætte hollandsk og latinsk tekst.

Man kan undre sig over, at det materiel som Ghemen efterlod i København, blev liggende ubenyttet så længe, men så vidt vi ved, var der overhovedet ingen bogtrykkervirksomhed i København mellem 1495 og 1505, og ingen har derfor interesseret sig for det. Da Ghemens virksomhed ophørte, 1510, må forskellige trykkere efter hinanden have arbejdet i hans værksted. Hvadenten Matthæus Brandis i 1510 overtog Ghemens materiel eller ej, står det i hvert fald fast, at Peter Brandis atten år senere, i 1528, benyttede en del af Ghemens noget gamle og slidte materiel, typer som han antageligt havde fundet et sted – og hvor skulle han have fundet dem, om ikke i Ghemens gamle værksted? Han benyt-

tede dem iøvrigt kun et par gange, for lejlighedsvis at fylde op i en sættekasse, men lod det ellers ligge ubenyttet hen. Men 66 år efter at Ghemens virksomhed var ophørt, fik Mads Vingaard, der meget vel kan have overtaget det gamle værksted, fat i matricerne til Ghemens type 1. Det var virkelig et fund: med den nye støbning efter de gamle matricer blev han nu i stand til at fremstille en nøjagtig reproduktion af Sjællandske Lov i den gamle, velmeriterede udgave.

Men tilbage til Ghemen selv. Da han, efter i hvert fald et intermezzo i Holland, dog vendte tilbage til København, medbragte han ikke blot sin type 1 i den nye støbning på større højde, men han fik påny fat i sit gamle materiel, sine typer på den mindre kegel og de danske matricer. Atter gik han igang med at sætte danske tekster, og han kom i samme vanskeligheder som før: han kunne ikke til sin type på den store kegel få støbt de for de danske tekster nødvendige specielle bogstaver. Følgelig måtte han hjælpe sig, som han bedst kunne, og benytte de to sæt typer imellem hinanden, med det uundgåelige resultat, at hans sats blev uregelmæssig, og at en trykside med rent dansk tekst ser ud som om han udelukkende havde benyttet slidte eller slet støbte typer. Et blik på en trykside med både latinsk og dansk tekst viser os imidlertid sagens rette sammenhæng (se s. 27). Latinen holder linje, hvorimod den danske tekst er uregelmæssig, fordi der også er brugt bogstaver med mindre kegelhøjde. Til dette indtryk af en ujævn trykside bidrager også, at Ghemen ikke havde eksemplarer nok af alle bogstaver, så at han f. eks. sine steder måtte erstatte sc med s og et tilfilet k, eller endog med s og en spatie og et k, tilfilet eller ikke. Vi ser altså atter bevis for, at han ikke kunne få suppleret sit forråd af typer, tværtimod blev dette mindre, idet typerne jo blev slidt og beskadiget af den stadige brug. Alligevel kan man ikke i hans daterede tryk iagttage nogen regelmæssig nedgang i typernes kvalitet. Tilsyneladende har han så vidt muligt fjernet det mest medtagne materiel fra sin skriftkasse. Bogstaverne h og w måtte han dog beholde, dem havde han alt for hårdt brug for til at sætte dansk tekst. Sikkert var han ivrig for at levere ordentligt tryk: det er påfaldende, at i den lille bog *Historie om Jon Præst*, LN 88, fra 1510, altså et af de sidste tryk der udgik fra hans presse, er satsen rensat for de værst medtagne typer, og trykningen er påfaldende bedre end i bøgerne fra 1508. Dette viser, hvor varsom man skal være med at datere tryk på grundlag af typernes grad af slid. Dertil kommer, at sats som

På modstående side: Kanutus: *Expositiones circa leges Jutiæ*, LN 111. Kbh. 22.2.1508. Type 1^B: 103 G brugt til dansk og latin. Kgl. Bibl. Kbh.

Wore spiken ore mange i selleggh oc hin elste
her there wærie et quenes han oc fære sin ko
ne i selleggh til sine spiken fanghe the barn sam
mel oc ore hans spiken mælendh oc wille the ep
kære taghe hans børen fullodh i felligh. En ore
his spiken wælende eller mō børen thē ep kwan
ne kære oc ep mwe haffue enghen skade aff the
re brōdre børen ther i selleggh ere fōrde.

¶ Si aliquis matrimonio vidue fuerit
copulatus Capitulum xx.

Si aliquis matrimonio vidue fuerit copula
tus qui non habet specialem portionem sup
sa habet pueros et maritus eius in communitate
non fuerit positus vel si non fuerit publicatum
in platito ipsum cum bonis suis in communitate
positum quando debent procedere ad diuisionem
bonorum scire debent pueri cum eorum neffn in
kyn quantum vitricus eorum intulerit et tantum
recipiat ⁊ postea diuidatur reliqua bona inter eos
sicut fuerunt in communitate simul ante q̄z eorum
factus fuit vitricus et ipse nichil amplius recipiat
nisi portionem uxoris sue.

¶ Om man quenes i encki bo c.xx.

Quenes man i encki bo ther ep haffuer selfe
howet lodh haffuē hā børen oc wordhē hā ep
laut i selleg ellē liwst a thigi thā time te sculle skiff
the tha sculle børen wide m̄z neffn i kyn hwet mō
ghz there skipsadē fōrde indh oc so mōghz tagher
han fōrst wō oc fithn skiffes boscap thm i mellō

ikke fylder formen helt ud, sådan som tilfældet er med Ghemens danske tekster, også er vanskelig at rette til, og kvaliteten kan aftage under trykningen. Følgen er, at mens i nogle eksemplarer af Sjællandske Lov, LN 133, fra 1505, enkelte bogstaver er næsten eller helt umulige at skelne, er de udmærket klare i andre eksemplarer. Sligt må man naturligvis tage hensyn til ved bedømmelsen af sats og tryk; derfor er det ved en typologisk undersøgelse nødvendigt at sammenligne så mange eksemplarer som muligt.

Mangel på materiel skaffede på en måde også Ghemen vanskeligheder med det store O. I den anden Københavnperiode indfører han et O ved siden af sit oprindelige O, idet han simpelthen tilføjede nogle Q'er. Dette var naturligvis en følge af mangel på tilstrækkelige eksemplarer af O, men problemet er her dog af en anden art end hvad vi nys har set. De færreste bogtrykkere på den tid havde ret mange versaler, og også virksomheder, der ikke var tvunget til at spare, foretrak somme tider at ændre på en type med filen, fremfor at have besværet med at lade støbe blot et par enkelte bogstaver. Således ser vi, at man i Richard Pafraets kapitalstærke trykkeri i Deventer ved hjælp af filen ændrede nogle E'er til C (type 4), da man ved en lejlighed havde brug for særlig mange C'er. Den anden store bogtrykker i Deventer, Jacob van Breda, forøgede sit forråd af E i type 5 ved at bruge filen på nogle G'er, til gengæld hentede han så en håndfuld G'er af sin type 7.²⁷⁾

Ghemens specielle vanskeligheder møder vi igen ved hans brug af type 2, fremstillet af Henrick die Lettersnider, der ganske dominerede det nederlandske marked. Som supplement til dette sæt typer måtte Ghemen til brug for de danske tekster lade fremstille æ og ø. Det lykkedes også helt godt, kun havde man ved støbningen vanskeligheder med at få ø'et på den såkaldte m-linje. Enten var bogstavet over eller under linjen, oftest under. Ved selve sætningen voldte dette intet besvær, men tryksiden virkede noget uharmonisk. Dog var der åbenbart ikke lejlighed til at støbe om. Samme vanskelighed som med type 1 havde Ghemen med k-kombinationen, og han løste igen problemet dels ved at tilføje nogle k'er, dels ved at sætte en tynd spatie mellem det lange s og k, dels ved at sætte sc. Vi ser altså, hvordan han af mangel på typer måtte ty til flere løsninger (se s. 29). Man spørger sig selv, hvorfor han dog ikke – da han efter sine erfaringer med type 1 nøjagtig vidste hvilke vanskeligheder han ville støde på – lod fremstille rigeligt med c'er, da han købte sine typer. Svaret må være, at han ikke købte matricer til type 2, men overtog et parti typer fra en af Henrick die Lettersnidens kunder, og altså måtte tage det som det var, med det antal støbte bogsta-

⁊ her hēne fadher frulle fare
 eða fultu þū thū pelgrims snare
 Tāne fadher þar en frōmer mā
 then fōrte ther dāptēs ther waz hān
 ⁊ he fangode tha then samme quinne
 fēde herne til fāps mod su minne
 ⁊ he gaffue hēne thū kong i herber
 hū þaffōr ther en wunnet eller frender
 ⁊ netten ac fongen hēne fāa
 tha mēte hān oc fagde thāa
 Mān ieg ellerō merke reth
 thenne quinne ac aff gōder seth
 Fōer hēne hēn om hū mā lifne
 ieg wil woz brocting hēne gifne
 Jeg mindes hū had meg aff fāne
 fōre seg hēn en crifne quinne
 ⁊ he kinnōd thū fāt fom hwer formāa
 til fāps oc lode rōden gāa
 ⁊ he woz hōde glade oc kādhe
 the drefne thero fāempr i alle māde
 ⁊ he woz i fōrn for vohēn umāg
 rēg iercher oc fūec dāw
 ⁊ hēn fēnte dag for etherē eg þj land
 the kaste etherē achēr þo hūiden fānd
 ⁊ gl aplas hōg mān ēgēnde frāa

or hōngt vōhā for lānt lāa
 ⁊c waz mēt fēter hōnen hēnt
 hūstier wēl rōctā ther waz thēn
 ⁊ he fōre mod thēn mēt þūs oc a re
 the bade hānū alle wēl hōme wāre
 thōngten for aff fāb mēt thēn
 the fulthe alle hānū hēn
 Thān lōd thū genēten samme halle
 oc gīode thū fōo: glāde alle
 Thān skiftic thj gōrj mēt thū riltige
 fāa the blēfue alle rige
 Thān fagde oc riltin brocting eða
 i fēulle oc mūn gaffue vnt fāa
 ⁊ hū quinne gifne ieg eðer til tērua
 hūn rōg hēne oc rāchet hānū geruā
 fēreer en for þure fēne oc gūls
 meg hōles hūn wōder meg hūls
 Thū mā wēl hōlde fūn crifne tēro
 om hēne fēlfner tucher fōo
 ⁊ hū samme aōdele vālenūng quinne
 hōlt fēg fāa i alle fūne
 ⁊ he fāt rige oc rige vnt he hēne wēl
 hēne gerūng oc ord woz mēt skiel
 ⁊ her hū hāde wāret en fūid til hōffue
 i ether hūw the tūne loffue

ver for hver matrice, der var normalt for en nederlandsk eller tysk bogtrykker. I sig selv kan denne udvidelse af Ghemens typografiske materiel derfor også være et vidnesbyrd om de vanskeligheder han har haft ved at forøge sit forråd af type 1. Når man sammenligner brugen af de to typer i oktav-udgaverne får man faktisk dette indtryk, men det bevarede antal udgaver er for ringe til, at man tør udtale sig med større bestemt-hed. Problemet om der er nogen sammenhæng mellem tekstens art og den type der er anvendt, må besvares af den danske litteraturhistorie.

Der er endelig endnu en faktor, som kan have givet anledning til at Ghemen anskaffede en mindre type. Type 2 : 81 G gør det muligt at sætte mere tekst på bogsiden end type 1^B : 103 G. Det betyder at der bruges mindre papir. Og papir var i århundreder den største post, når en bog skulle kalkuleres. Bortset fra prisen var det også nødvendigt at spare, hvis det var vanskeligt at skaffe papir. Og det er ikke udelukket, at Ghemen har erfaret denne vanskelighed på en tid, da Vesteuropa fik et hastigt voksende papirbehov, og han med en beskeden virksomhed befandt sig langt fra papirfremstillingens centre.

VI

Med den sidste overvejelse har vi begivet os ind på et område, hvor typologiens bidrag til boghistorien aftager i betydning. En papirundersøgelse på bred basis, omfattende fremforalt også papiret i de danske arkiver fra den tid, vil være af betydning for forståelsen af trykkeri-virksomheden. Spørgsmålet hvordan vi skal bedømme en virksomhed som Gotfred af Ghemens, hvorvidt vi kan tale om et ret lille foretagende på grund af den produktion, der er overleveret, hører ind under den økonomiske historie, hvor bibliografen ikke selvstændigt kan tage stilling. Vi ved, at en bogtrykker- og forlagsvirksomhed ikke behøvede at hvile i sig selv. Selv meget store trykkerier kombineredes med eksport- og importboghandel. Mindre bogtrykkere drev tillige boghandel med bøger de ikke selv havde trykt, og de virkede som afskrivere, som illuminatorer og især som bogbindere. En stor bogtrykker som Richard Pafraet havde, som en kapitalanbringelse, andel i handelen med klipfisk, men de mindre bogtrykkere måtte skaffe sig ekstraindtægter, fordi trykkeriet alene ikke gav nok til dagen og vejen.

Vi kan nogenlunde følge Gotfred af Ghemen i 25 år mellem Gouda og København, men hvis arkiverne fortsat tier om hvad han kan have ernæret sig af i den tid, er det bedre at overlade vurderingen af hans trykkeri til kultur- og litteraturhistorien, der kan udforske, hvilken betydning de tekster han udgav, har haft for hans samtidige.

NOTER

Forkortelser

BMC = Catalogue of books printed in the fifteenth century now in the British Museum, I-IX, London 1908-62.

CA = M. F. A. G. Campbell: *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, La Haye 1874-90.

G = gotisk.

GW = Gesamtkatalog der Wiegendrucke, I ff. Lpz. 1925 ff.

HPT = Wytze & Lotte Hellinga: *The fifteenth-century printing types of the Low Countries*, Amsterdam 1966.

KC = M. E. Kronenberg: *Campbell's Annales, contributions to a new edition*, The Hague 1956.

LN = Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1482-1550*, Kbh. 1919. (II) 1551-1600, sst. 1931-33.

Voulliéme: Trier = Ernst Voulliéme: *Die Inkunabeln der öffentlichen Bibliothek der Stadt Trier*, Lpz. 1910 (Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen. XXXVIII).

(1) Dette vil ingenlunde sige, at det sker for første gang for Ghemens vedkommende. Især H. O. Lange har i forskellige publikationer med held anvendt den sammenlignende metode, jvf. note 18 og 24 ndf. – (2) „Den danske Literatur fra Bogtrykkerkunstens Indførelse i Danmark til 1550“ fremkom i Aarsberetninger og Meddelelser fra Det Store Kongelige Bibliothek, 1865-75, der udgør to bind. Første bind, som behandler tiden 1482-1530, var afsluttet 1870. – (3) Bruun kendte ikke LN 43, 46, 90 og 222. (4) LN 60 note, GW 8870, Voulliéme: Trier 2449, nu også CA (642^b). – (5) En anden mulighed, at Gotfred af Ghemen kunne stamme fra den lille landsby Ghemen i nærheden af den nederlandske by Zwolle, kan næppe øve nogen indflydelse på det billede man prøver at danne sig af hans liv. – (6) Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 3681, 4°, nr. 44. – (7) Joh. Guil. Holtrop: *Catalogus librorum saeculo XV° impressorum, quotquot in Bibliotheca Regia Hagana asservantur*, Hagae-Comitum 1856. – (8) Den teoretiske indsigt i ordning af inkunabler skyldte Holtrop C. Molbechs bog om biblioteksvidenskab, formentlig i den tyske oversættelse ved H. Ratjen, *Über Bibliothekswissenschaft oder Einrichtung und Verwaltung öffentlicher Bibliotheken*, Leipzig 1833, s. 100-103. – (9) Se brev nr. 1 af 5.1.1864, i Wytze and Lotte Hellinga: *Henry Bradshaw's correspondence on incunabula with J. W. Holtrop and M. F. A. G. Campbell*, Vol. I, Amsterdam 1966.

(10) Se Lotte and Wytze Hellinga: *On two doubtful editions, CA 41 and CA 717*, i Gutenberg-Jahrbuch 1967. – (11) De to fortegnelser af Johann Georg Gesner: *Verzeichnis der . . . auf der öffentlichen Bibliothek zu Lübeck befindlichen Schriften*. Aufs neue zum Druck befördert von Ludewig Suhl, Lübeck 1782 og 1783, omfatter henholdsvis de før 1500 og de 1500-1520 trykte bøger. – (12) Franz Joseph Mone: *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*, Tübingen 1838, nr. 549 (jf. nr. 565). – (13) *Horae Belgicae* I, ed. secunda. *Übersicht der mittelniederländischen Dichtung*, Hannover 1857, nr. 569. – (14) Se brev fra Mantels til Bruun af 24.3.1865, Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 3681, 4°. – (15) Se brev fra Mantels til Bruun af 20.5.1865, sst.

(16) Denne kollegiale brevveksling, opbevaret i Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 3681, 4° og i Koninklijke Bibliotheek i Haag, HS 76 B 58, førte bl. a. til, at Holtrop fra Kgl. Bibl. i København fik tilsendt en række meget vigtige eksemplarer til nærmere undersøgelse, og at universitetsbiblioteket i Leiden afstod sit eksemplar af Caoursin: *De obsidione Rhodiano*, Odense (Johan Snel) 1482 (LN 39) til Kgl. Bibl., som dermed kom i besiddelse af denne den ældste bog trykt i Danmark. Det eneste andet kendte eksemplar ejes af universitetsbiblioteket i Uppsala.

(17) Den fulde titel på HMT lød: *Monuments [oprindelig: Monumens] typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle. Collection de fac-simile d'après les originaux conservés à la Bibliothèque royale et ailleurs*. Værket udkom fra december 1856 i 24 leveringer. Efter den 20. levering i september 1865 udkom leveringerne 21-24 på engang i juli 1868. Især fra og med tredje levering fra december 1857 ledsagede Holtrop tavlerne med udførlige kommentarer. Disse blev efter fuldendelsen af hele værket i 1868 erstattet af en ny, ofte stærkt ændret indledning. De foreløbige indledninger er som regel ikke bevaret ved indbindingen. Ved Kgl. Bibl.s eksemplar er prospektet og en del af de oprindelige indledninger tilføjet som et bind for sig. – (18) En sammenfattende fremstilling af de resultater, man efterhånden havde nået med hensyn til Gotfred af Ghemens historie, gav Chr. Bruun i Forening for Boghaandværks Aarsskrift, 1889. Senere førte H. O. Lange undersøgelserne videre i sine *Analecta bibliographica* (jvf. note 25 ndf.). Endvidere har Lauritz Nielsen i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, I, 1914, og Helge Toldberg i *Fund og Forskning*, IX, 1962, behandlet trykkene af Den danske Rimkrønike. – (19) Om Gouda-stempelskæreren, se HPT, I, s. 80-88. – (20) HPT I, s. 82, fig. 46.

(21) Se H. D. L. Vervliet: *Sixteenth-century printing types of the Low Countries*, Amsterdam 1967. – (22) Bruun (se note 2), I, s. 44-46; LN, indledning, s. xxiv. – (23) P. A. Budik: *Chronologische Geschichte der Buchdruckerkunst*, i *Jahrbücher der Literatur, Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst*, 82-83, Wien 1838. – (24) De to blade i Universitetsbiblioteket i Lund, som i 1964 ikke var tilgængelige (se HPT, bd. I, s. 84, note 7), er nu kommet til veje. De blev sendt os til undersøgelse, for hvilket vi bevidner biblioteket vor oprigtige tak. De viste sig at være ikke korrektur, for så vidt som de ikke rummer rettelser, men prøvetryk. Resultaterne af undersøgelsen er ikke relevante i denne forbindelse, men derimod nok den kendsgerning, at der – desværre – ikke i bladene forekommer noget vandmærke. – (25) Se om dette spørgsmål H. O. Lange: *Analecta bibliographica*, 1906, s. 44. – (26) Se Lotte and Wytze Hellinga: *The place of printing of the Donatus-Edition GW 8870*, i *Gutenberg-Jahrbuch* 1965. – (27) HPT II, s. 404; BMC IX, s. 49; HPT II, s. 411; BMC IX, s. 65.

BILAG

Fra nedennævnte biblioteker har man stillet eksemplarer til rådighed.
Hvor ikke andet er nævnt, har vi undersøgt dem i Kgl. Bibl., Kbh.

<i>Aarhus</i> . Statsbiblioteket:	LN 111, 133, 1070.
<i>Amsterdam</i> . Universiteitsbiblio- theek:	} LN 1070, CA 1255 ^a (II); undersøgt i Am- sterdam.
<i>Bergens</i> offentlige bibliotek:	
<i>Bruxelles</i> . Bibliothèque royale:	CA 69 ^a (II); undersøgt i Bruxelles.
<i>Cambridge</i> . University Library:	LN 111, CA 1256, undersøgt i Cambridge.
<i>Darmstadt</i> . Hessische Landes- und Hochschulbibliothek:	} KC I 1126 ^a ; eksemplaret udlånt til Uni- versiteitsbibliothek, Amsterdam.
<i>Göteborg</i> . Universitetsbiblioteket:	
<i>den Haag</i> . Koninklijke Bibliotheek:	CA 393, KC I 974 ^a , CA 1256.
<i>Herlufsholm</i> . Skolens Bibliotek:	LN 1070; af LN fejlagtigt anset for et eks- emplar af LN 133.
<i>Kiel</i> . Universitätsbibliothek:	LN 111, 133, 134.
<i>København</i> . Kongens Haandbibl.:	LN 134.
„ Det kgl. Bibliotek:	LN 21, 37, 43, 47, 60, 67, 70, 80, 88, 90, 110, 111, 119, 121, 133, 134, 135, 179, 222, 228, 232, 234, 259, 266, 275, 285, 1070
„ Universitetsbibl. I.:	LN 111, 120, 121, 133, 134, 232, 233, 1070.
<i>Linköping</i> . Stifts- og landsbibl.:	LN 111, 134.
<i>Lund</i> . Universitetsbiblioteket:	LN 60; eksemplaret 1966 udlånt til Uni- versiteitsbibliothek, Amsterdam.
<i>Odense</i> . Centralbiblioteket:	LN 1070.
„ Fyens Stiftsbibliotek:	LN 1070.
„ Karen Brahes Bibliotek:	LN 80, 82, 111, 134, 1070.
<i>Oslo</i> . Deichmanske bibliotek:	LN 111, 133, 134.
„ Universitetsbiblioteket:	LN 21, 37, 111, 121, 133, 134, 135.
<i>Ribe</i> . Katedralskolens Bibliotek:	LN 1070.
<i>Soro</i> . Akademiets Bibliotek:	LN 133.
<i>Stockholm</i> . Kungliga biblioteket:	LN 80, 111, 133, 134, 232, 266, 275, 285.
<i>Trier</i> . Stadtbibliothek:	LN 60 noten.
<i>Trondheim</i> . Det kgl. norske viden- skabers selskabs bibliotek:	LN 111, 133, 134.
<i>Uppsala</i> . Universitetsbiblioteket:	LN 80, 116, 133, 134, 285; desuden foto- kopi af LN 66 (unicum).
<i>Västerås</i> . Stifts- og landsbibl.:	LN 133.

Universitätsbibliothek Greifswald og Brown University Library, Providence, Rhode Island, tilbød at sende mikrofilm af henholdsvis LN 111 og LN 134. Odense Katedralskole meddelte at dets under LN 133 nævnte eksemplar ikke mere er til stede.

Kronologisk tabel over bøger

I kolonnerne for a² og a³ betegner

- a² a³
 + - udelukkende a²
 + ± overvejende a²,
 + + blandet a² og a³.

trykt af Gotfred af Ghemen

I kolonnerne for lombarder og bogtrykkermærke betegner en streg at der ikke findes lombarder eller bogtrykkermærke, et spørgsmålstegn at det bevarede eksemplar er defekt så at man ikke kan konstatere om der har været lombarder eller bogtrykkermærke.

Trykkested og år	Bibliografi	Titel	Format	Type	a ²	a ³	Lombarder	Bogtrykkermærke	Angivelse af bogtrykker og trykkested. Hvor andet ikke anføres, findes G. af G.s navn i kolofonen
GOUDA (1486/1488-1492) 1486/1488-1492 1486/1488-1492)	CA 1255 ^a (II)	Die gheystelike minnenbrief	8°	1 ^A : 99 G	+	-	-	-	uden navn og sted
	KC I 974 ^a	Historie vanden edelen Lantsloet	4°	1 ^A : 99 G	+	±	-	-	uden navn og sted
	CA 974	Historie vanden edelen Lantsloet	4°	1 ^A : 99 G	+	+	-	-	ter goude in hollant
KØBENHAVN I (1493) 1493, 28. juni 1493, 9. juli 1495 (1495) (1495)	LN 60	Donatus minor	4°	1 ^A : 99 G	+	-	-	-	Hafnye
	LN 70	Fundamentum in grammatica	4°	1 ^A : 99 G	+	±	-	-	Hafnye
	LN 228	Regulae fundamentales artis grammaticae	4°	1 ^A : 99 G	+	±	-	-	in vniuersitate hafnensi
	LN 232	Den danske Rimkronike	4°	1 ^A : 99 G	+	+	-	-	i Kobmanhaffin by
	LN 90	Horarium (fragment)	8°	1 ^A : 99 G	+	+	?	?	?
LN 233	Den danske Rimkronike (fragment)	8°	1 ^A : 99 G	+	+	?	?	?	
GOUDA el. KBH. I (1486/1488-? el. 1493)	LN 60 note	Donatus minor (fragment), GW 8870	4°	1 ^A : 99 G	+	-	?	?	?
LEIDEN (1495-1505) (1495-1505) (1495-1505) (1495-1505)	CA 69 ^a (II)	Albertanus (Brixiensis), Konste om te leren etc	4°	1 ^B : 103 G	+	±	-	-	uden navn og sted
	CA 393	Die jeeeste van Julius caesar	4°	1 ^B : 103 G	+	±	-	-	uden navn og sted
	KC I 1126 ^a	Leven ende passie van S. Kunera	4°	1 ^B : 103 G	+	±	-	-	uden navn og sted
	CA 1256	Den gheesteliken minnebrief	8°	1 ^B : 103 G	+	±	-	-	leyden

Fortsættes side 36-37

Kronologisk tabel over bøger
Fortsat fratrykt af Gotfred af Ghemen
side 34-35

Trykkested og år	Bibliografi	Titel	Format	Type	a ²	a ³	Lom- barder	Bog- trykker- mærke	Angivelse af bogtrykker og trykkested. Hvor andet ikke anføres, findes G. af G.s navn i kolofonen
KØBENHAVN II									
1505, 24. marts	LN 133	Sjællandske Lov	4°	1 ^B : 103 G	+	+	—	A	i køpenhaffn
1505, 5. december	LN 134	Skaanske Lov	4°	1 ^B : 103 G	+	+	—	A	i køpenhaffn
1505	LN 285	Dat gotlansche Waterrecht	4°	1 ^B : 013 G	+	+	—	A	To Kopenhagen, uden navn
(1505)	LN 222	Psalterium (fragment)	8°	1 ^B : 103 G	+	+	—	?	?
1506	LN 120	Peder Laale, Parabolae	4°	1 ^B : 103 G 2: 81 G	+	+	a	—	Haffnye
1508, 23. februar	LN 111	Kanutus, Expositiones circa leges Jutie	4°	1 ^B : 103 G 2: 81 G	+	+	c, d	A	haffnye * træsnit, initial LN b
1508, 22. april	LN 234	Den danske Rimkronike	4°	1 ^B : 103 G 2: 81 G	+	+	c	A	i køpenhaffn by
1508	LN 21	Jesu Barndoms Bog	8°	1 ^B : 103 G	+	+	c, d	A	i kømenhaffn
1508	LN 121	Peder Laale, Parabolae	4°	1 ^B : 103 G 2: 81 G	+	+	c	—	Haffnye
1509, 13. februar	LN 37	Gudelige Bonner	8°	1 ^B : 103 G	+	+	c	B	i kømenhaffn
1509, 13. februar	LN 67	Flores og Blansseflor	8°	1 ^B : 103 G 2: 81 G	+	+	c, d	B	i køpenhaffn
1509, 21. februar	LN 259	De femten Steder	8°	1 ^B : 103 G	+	+	c	B	i kømenhaffn
1509	LN 266	De femten Tegn	8°	2: 81 G	+	+	c	—	i køpenhaffn
1510, 23. marts	LN 135	Lucidarius	8°	1 ^B : 103 G 2: 81 G	+	+	c	C	i Køpenhafn
1510, 22. april	LN 119	Sjælens Kæremaal paa Kroppen	8°	2: 81 G	+	+	c	C	i køpenhaffn
1510	LN 88	Historie om Jon Præst	8°	1 ^B : 103 G	+	+	c	—	i købmanhaffn
(1505-1510)	LN 66	Flores og Blansseflor (fragment)	8°	1 ^B : 103 G	+	+	?	?	?
(1508-1510)	LN 46	Confraternitetsbrev fra Franciskanerordenen	plano	2: 81 G	+	+	c	—	uden navn og sted
(1508-1510)	LN 116	Karl Magnus Krønike (ukompl.)	4°	1 ^B : 103 G	+	+	c	?	?
(1510)	LN 275	Den strid af Rhodos	8°	2: 81 G	+	+	c	C	uden navn og sted
(1506-1510)	LN 43	Confraternitetsbrev	plano	2: 81 G	+	+	—	—	uden navn og sted
el. tr. af M. Brandis (1510)	LN 47	Confraternitetsbrev	plano	1 ^B : 103 G 2: 81 G	+	+	*	*	* initial LN e uden navn og sted
el. tr. af M. Brandis				M. Brandis type 1				*	* initial i stil med LN e

Gouda stempelskærer type C, jvf. side 13

Stadium ved leveringen	Førstedato hos aftageren	Aftager	Type og stadium hos aftageren	Stadium for lille a	Bemærkninger
C ¹	1486, 1. marts	Johannes Andreae	1 : 102 G	1	identisk med trykkeren af Opus minus derefter, 1493-1495, i København I
C ²	1486, 13. nov.	Gotfridus de Os	2 : 99 G	(1) 2 3	
C ²	(1486, nov.-1488, aug.)	Govert van Ghemen	1 ^A : 99 G	(1) 2 3	type 6 ^B har et andet S versal end type 6 ^A
C ³	1488, 9. aug.	Richardus Pafract	3 ^A : 106 G	3	
C ⁴	1489, 31. okt.	Jacobus de Breda	6 ^A : 102 G	3	4
	1492, 12. marts	Richardus Pafract	3 ^B : 106/98 G	4	
C ⁵	1492/93, 2. feb.	Collaciebroeders	1 : 100 G	4	4
C ⁶	1496	Wynkyn de Worde	7 : 103 G	4	som trykker af Blaffert; også som trykker af Chevalier délibéré. 12.4.1494 lånt til Cornelis Kers, Leiden, type 1 : 100 G, og 1498 lånt til trykkeren af Vita Lydwinae, Schiedam, type 1 : 100 G.
	1500, 24. marts	Richardus Pafract	3 ^C : 98 G		
	(1495-1505)	Govert van Ghemen	1 ^B : 103 G		
		Leiden		2 3	derefter, 1505-1510, i København II
		Deventer		3	